

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376.5–056.42:159.98.61

І. П. Лисенкова

кандидат педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкриваються загальна психолого-педагогічна характеристика специфіки емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку, особливості переживання ними кризи 7 років і вплив зазначеного процесу на розвиток їхньої емоційної сфери. Основний акцент зроблений на особливостях емоцій, почуттів, афектів та їх вплив на навчально-виховну діяльність даної категорії дітей.

Ключові слова: діти, молодший шкільний вік, емоції, почуття, афекти, емоційна сфера.

Постановка проблеми. У молодшому шкільному віці відбувається подальший розвиток особистісних якостей не тільки в інтелектуальній, а й в емоційній сфері, спілкуванні з дорослими й однолітками. Джерелом емоцій у молодших школярів є навчальна й ігрова діяльність. Формуванню почуттів сприяють успіхи та невдачі в навчанні, взаємини в колективі, читання художньої літератури, сприймання телепередач, кінофільмів тощо. До емоційної сфери належать переживання нового, здивування, сумнів, радощі пізнання – основи формування пізнавальних інтересів, допитливості учнів. Колективні заняття сприяють розвитку моральних почуттів і формуванню таких рис характеру, як відповідальність, товариськість, колективізм.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні особливостей емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з погляду їх психологічної характеристики.

Виклад основного матеріалу. Психолого-педагогічну корекцію краще здійснювати в молодшому шкільному віці. Він знаменує собою нову віху в розвитку дитини, яка охоплює в хронологічному аспекті проміжок від 6–7 до 10–11 років. Під час визначення меж враховуються особливості психічного і фізичного розвитку дітей, перехід їх до навчальної діяльності, яка стає основною. В анатомо-морфологічному розумінні цей вік є більш стабільним порівняно з дошкільним та підлітковим віком [10].

Фізично дитина в цьому віці розвивається досить рівномірно. Збільшується зріст і вага тіла, підвищується імунітет, швидко розвиваються м'язи серця. Розміри тіла хлопчиків і дівчаток

різняються поки що не дуже істотно. На фізичний розвиток дітей може впливати низка чинників: географічні, соціальні, економічні тощо. «У цьому віці особливо збільшуються лобні ділянки, пов'язані з діяльністю другої сигнальної системи. Водночас відбуваються значні зміни в розвитку і роботі центральної нервової системи. Аналітико-синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку ускладнюється» [2, с. 345].

«Молодший шкільний вік характеризується значними змінами у функціонуванні коркових і підкоркових структур мозку. У цьому віці досить зрілою є кора головного мозку. Розміри коркових зон у молодших школярів максимально наближені до їх розмірів у дорослої людини. Однак розвиток борізд та звивин лобної частки закінчується лише до 12 років. Клітинна організація більшості областей головного мозку дитини в сім років досягає рівня розвитку дорослої людини. Загалом можна стверджувати, що до моменту навчання в школі мозок дитини є досить зрілим структурно, однак у продовж кількох років дозрівають і формуються нервові елементи і зв'язки між ними, що зумовлює пластичність головного мозку. Ця властивість визначає той чи інший рівень розвитку окремих структур мозку залежно від інтенсивності їх використання» [11, с. 20–22].

Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості в прояві емоцій, контрольованості й осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор всієї діяльності нервової системи. І тому з її дозріванням створюються умови для вдосконалення функції уваги. Молодшим школярам важко довгий час бути зосередженими. Рівень мимом-

вільної уваги дітей також досягає рівня дорослих лише в 10–12 років [9].

Під час навчання – основної діяльності учнів – якісно і кількісно розвиваються пізнавальні процеси. Вони виявляються в розвитку сприйняття. Кількісні зміни полягають у збільшенні швидкості процесу сприйняття та кількості сприйнятих об'єктів, розширенні обсягу їх запам'ятовування тощо. Якісні зміни свідчать про зростання пізнавальної ефективності [8].

Сприймання стає довільнішим, цілеспрямованим і категоріальним процесом, але трапляються труднощі в сприйманні форми та її відображенні, написанні букв, цифр. Розвивається здатність розрізняти висоту звуків, чому сприяють заняття з музики і співів. Для початку занять із музики молодший шкільний вік є найсприятливішим. Тобто музикотерапія сприяє активному розвитку дітей молодшого шкільного віку, якщо в даній категорії наявні ті чи інші відхилення в загальному й емоційному розвитку [7].

Значні якісні зміни відбуваються в розвитку пам'яті. «Під впливом навчання формується логічна пам'ять, яка має вирішальне значення в здобутті знань. Але, не вміючи ще диференціювати знання, тобто запам'ятати і відповісти, від інших навчальних завдань – зрозуміти тощо, молодші школярі виробляють у себе настанову на дослівне запам'ятовування і відтворення. За правильного педагогічного керівництва учні осмислено запам'ятовують й відтворення має і позитивне значення. Воно є важливим засобом накопичення словникового запасу і розвитку культури дитячого мовлення, довільної пам'яті. У процесі заучування розвиваються самоконтроль, вміння помічати помилки у відтвореному та їх виправляти. Зростають продуктивність, обсяг, міцність, точність запам'ятовування матеріалу» [11, с. 20–22].

Розвиток уяви відбувається в напрямі від репродуктивних її форм до творчого осмислення уявлень, від довільного їх комбінування до логічно обґрунтованої побудови нових образів. Зростає вимогливість дітей до витворів їхньої уяви, швидкість створення образів фантазії [2].

«Мислення стає конкретно-образним, але все більшого значення набувають абстрактні компоненти. Під впливом навчання змінюються співвідношення між його образними і понятійними, конкретними й абстрактними компонентами. Молодші школярі швидше оволодівають індуктивними умовиводами, ніж дедуктивними» [11, с. 20–22].

У молодшому шкільному віці відбувається подальший розвиток особистісних якостей не тільки в інтелектуальній, а й в емоційній сфері, у спілкуванні з дорослими й однолітками. Молодші школярі порівняно з дорослими меншою мірою можуть стримувати свої емоції. Це пов'язано

з тим, що «у них кора головного мозку не повною мірою дозріла і тому вона ще не може адекватно стримувати підвищену активність підкоркових структур. Взаємовідношення між корою та підкорковими структурами, які властиві дорослим, встановлюються лише приблизно у віці 10–12 років» [11, с. 20–22].

Молодші школярі емоційно вразливі. Відбувається диференціація сором'язливості, яка виявляється в реагуванні на людину, думка якої має значення для них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на приниження їхньої гідності, й позитивне емоційне переживання за визнання їхніх позитивних особистих якостей. Розвитку моральних почуттів: дружби, товарищескості, гуманності сприяє перебування учнів у колективі, об'єднаному спільною навчальною діяльністю. Розвивається почуття симпатії, важливе для утворення малих груп, з яких складаються колективи [6].

«Формуванню вольових якостей: самостійності, впевненості у своїх силах, витримки, наполегливості сприяє шкільне навчання, яке вимагає від учнів усвідомлення й виконання обов'язкових завдань, підпорядкування їм активності, довільного реагування поведінки, вміння активно керувати увагою, слухати, думати, запам'ятовувати, узгоджувати свої потреби з вимогами вчителя. З'являється усвідомлення обов'язків, розуміння того, що невиконання правил поведінки шкодить інтересам колективу й кожного учня» [2, с. 351].

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, підготовлені всім перебігом особистісного розвитку в дошкільному віці. Наприкінці дошкільного дитинства намічалося усвідомлення дитиною своїх переживань. Зараз усвідомлені переживання утворюють стійкі афектні комплекси [5].

У молодших школярів соціальна ситуація розвитку особистості нагадує ситуацію, характерну для дошкільного віку, але суттєво відрізняється від неї. Тут присутні «три фази, які її утворюють: адаптація, індивідуалізація й інтеграція. Вони дають можливість дитині увійти в цілком нову для неї групу однокласників. Однак тут змінюється сприймання власного статусу і тому змінюється й соціальна ситуація. У результаті дитина опиняється на межі нового вікового періоду» [11, с. 20–22].

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. Дитина зберігає багато дитячих якостей – легковажність, наївність. Але вона вже починає втрачати дитячу безпосередність в поведінці, у неї з'являється інша логіка мислення. Навчання для неї – значуща діяльність. У школі вона набуває не тільки нових знань і умінь, але

і певного соціального статусу. Змінюються інтереси, цінності дитини, весь устрій її життя [4].

Незалежно від того, коли дитина пішла до школи, у 6 або в 7 років, вона в якийсь момент свого розвитку проходить через кризу. Цей перелом може початися в 7 років, а може зміститися до 6 або 8 років. Як будь-яка криза, криза 7 років не жорстко пов'язана з об'єктивною зміною ситуації. Важливо, як дитина переживає ту систему відносин, в яку вона включена, – чи то стабільні відносини, чи різко змінювані. Змінилося сприйняття свого місця в системі відносин – значить, змінюється соціальна ситуація розвитку, і дитина виявляється на межі нового вікового періоду [12, с. 107–118].

У даний момент розвитку дитина приходить до усвідомлення свого місця у світі суспільних відносин. Вона відкриває для себе значення нової соціальної позиції – позиції школяра, що пов'язана з виконанням високооцінюваної дорослими навчальної діяльності. І хай бажання зайняти це нове місце в житті з'явилося в дитини не на самому початку навчання, а на рік пізніше, все одно формування відповідної внутрішньої позиції корінним чином змінює її самосвідомість. Як вважає Л. Божович, криза 7 років – це період народження соціального «Я» дитини» [1, с. 20–22].

У період кризи 7 років виявляється те, що Л. Виготський називає узагальненням переживань. Ланцюг невдач або успіхів, що кожного разу приблизно однаково переживаються дитиною, приводить до формування стійкого афектного комплексу – відчуття неповноцінності, приниження, ображеного самолюбства або відчуття власної значущості, компетентності, винятковості. Звичайно, надалі ці афектні утворення можуть змінюватися, навіть зникати з накопиченням досвіду іншого роду. Але деякі з них, підкріплюючись відповідними подіями й оцінками, фіксуються в структурі особистості і впливатимуть на розвиток самооцінки дитини, її рівня домагань. «Завдяки узагальненню переживань в 7 років з'являється логіка відчуттів. Переживання набувають нового сенсу для дитини, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань» [3, с. 265].

Висновки. Отже, молодший шкільний вік є важливим етапом розвитку особистості, який знаменує собою нову віху в становленні дитини, що охоплює в хронологічному аспекті проміжок від 6–7 до 10–11 років. На даному етапі розвитку людини основна маса життєвої енергії зосереджується на дозріванні органів та їхніх структур, а не на збільшенні їхньої клітинної маси, тому фізично

дитина в цьому віці розвивається досить рівномірно. Молодший шкільний вік характеризується значними психологічними змінами, особливо це стосується коркових і підкоркових структур мозку. У період молодшого шкільного віку основною діяльністю дитини стає навчання, тому в учнів формується здатність спостерігати явища навколишньої дійсності, тобто, виходячи з певної мети, помічати їх, виявляти істотні деталі, з'ясовувати взаємозв'язки між ними. У даний період відбувається вдосконалення всіх фізичних, психологічних і соціальних складників особистості дитини, що визначає подальший її розвиток.

Література:

1. Божович Л. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / под ред. Д. Фельдштейна. М.; Воронеж: Ин-т практической психологии, 1995. 252 с.
2. Волкова Н. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 576 с.
3. Кулагина І., Колюцький В. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку людини: навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів. М.: ТЦ Сфера, за участю «Юрайт», 2002. 464 с.
4. Лебединская К. Дети с нарушениями общения. М.: Просвещение, 1989.
5. Лебединская К. Задержка психического развития у детей. Причины аномалий развития у детей. М.: Изд-во АПН СССР, 1984.
6. Лебединская К. Клиническая характеристика задержки психического развития. Обзорный бюллетень Министерства просвещения и АПН СССР. Задержка психического развития и пути её преодоления / под ред. Т. Власовой. Москва, 1976.
7. Лебединская К. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. М.: Медицина, 1974.
8. Лебединская К. Проблема акцелерации и «трудные дети». Дети с отклонениями в поведении. М., 1970.
9. Психиатрия детского возраста / под ред. В. Ковалёва. М., 1995.
10. Сухарева Г. Лекции по психиатрии детского возраста. М.: Медицина, 1974. 320 с.
11. Ярослав Н., Никоненко О. Психологія молодшого школяра. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 166 с.
12. Voltmer K., M.von Salisch. Three meta-analyses of children's emotion knowledge and their school success. In Learning and Individual Differences. 2017. Volume 59. P. 107–118.

Лисенкова И. П. Психологическая характеристика особенностей эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста

В статье раскрываются общая психолого-педагогическая характеристика специфики эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста, особенности переживания ими кризиса 7 лет и влияние указанного процесса на развитие их эмоциональной сферы. Основной акцент сделан на особенностях эмоций, чувств, аффектов и их влияние на учебно-воспитательную деятельность данной категории детей.

Ключевые слова: дети, младший школьный возраст, эмоции, чувства, аффекты, эмоциональная сфера.

Lysenkova I. P. Psychological characteristics of the emotional characteristics of children of primary school age

The general psychological and pedagogical characteristic of the features of emotional sphere of children of junior school age is discussed in the article. The article details the category of children of junior school age, the peculiarities of their crisis of 7 years and the impact of the process on the development of their emotional sphere. On the features of emotions, feelings, affects and their impact on the educational activities of this category of children is done the main emphasis.

Key words: children, junior school age, emotions, feelings, affects, emotional sphere.